

מסקנות

מסקנה ברורה אחת עולה ממחקר זה: לאסלאם כמערכת של אמונות, מסורות והלכות אין עמדה ברורה, חד־משמעית ובלתי ניתנת להפרכה בשאלה אם ובאילו תנאים מותר לחתום על הסכם שלום עם ישראל. למוסלמים, לעומת זאת, יש עמדות כאלה והם נסמכים על פרשנויות מתחרות של טקסטים אסלאמיים מהקוראן ומהמסורת הנבואית כדי לקדם דעות שונות ומנוגדות. המפרש ולא המתפרש הוא בעל הכוח, גם אם ההישענות על טקסטים הנתפסים כהתגלותיים, ומכאן כבעלי סמכות עליונה, נעטפת כדבר שבשגרה ביומרת הייצוג של אמת אחת ומוחלטת, להבדיל מפרשנות, שהיא מטבעה סובייקטיבית ותלויה בנטיות הלב.

המאמינים בהסדרי שלום כפתרון המועדף לסכסוך הפלסטיני־ישראלי ולסכסוך הערבי־ישראלי עשויים לשאוב עידוד ממסקנה זו. עמדה שכיחה באשר לסכסוך היא ש"האסלאם" מהווה אבן נגף ליישובו. על פי תפיסה זו מוסלמים הנאמנים לדתם אינם יכולים להתפשר, במובן המהותי והעמוק ביותר, על אף שעל מאדמות פלסטין מטעמים דתיים, ומאחר שחובת הנאמנות לדת היא החובה העליונה לידם, שיקולים מדיניים, חברתיים וכלכליים נידונים להידחק למקום משני. התפיסה קיבלה משנה תוקף מאז עלתה תנועת חמאס כאופוזיציה המרכזית להסדרי פשרה ישראלים־פלסטיניים, בשעה שתנועות אחרות שלה, המניפות את דגל האסלאם כפתרון כולל למצוקותיהם של המוסלמים בדורנו, נותרו איתנות כמוה בשלילת האפשרות לערוך עם ישראל הסכמי שלום קבע.

ספר זה מדגים כי רגשות דתיים־אסלאמיים עמוקים עולים בקנה אחד עם עמדה הדוגלת בפשרה כמפתח ליישוב הסכסוך, ואף עם עמדה הנכונה לקבל את עובדת קיומה של מדינת היהודים במזרח התיכון כמציאות בת־קיימא, גם אם לרוב לא כזו שניתן להצדיקה מבחינה היסטורית. מטבע הדברים, עמדות מפויסות ופרגמטיות זוכות לתשומת לב ציבורית פחותה מאלו הלוחמניות והרדיקליות. יש לפיכך חשיבות בהפניית תשומת הלב לקיומו של שיח עשיר, רציף וכלל־ערבי, שמובילים אנשי דת בכירים (כאלה שעל עצם בקיאותם במקורות אין מחלוקת, גם אם מניעיהם שנויים במחלוקת), ואשר עיקרו הקביעה כי הגעה לשלום עם ישראל ושמירתו הן מצווה מן האסלאם. ההלכה האסלאמית התגלתה אף היא בספר כזו המציעה למעוניינים בכך ארגז כלים הלכתי גרוש ועשיר, העשוי לסייע בשיכוך איבה, בגישור על מחלוקות, בעידוד תפיסות פייסניות ובגיבוש נוסחאות פשרה קונסטרוקטיביות בסוגיות דתיות־לאומיות טעונות ואולם למטבע צד שני. ככל שאין אמת בטענה כאילו האסלאם במהותו ובטבעו הוא מכשול לשלום עם ישראל, אין בהכרח אמת גם בדעה ההפוכה. לפיכך אין מקום לטענה כי די בכך שאוהדי השלום יעשו נפשות ל"קריאה נכונה" של המסורות ויסירו צעיף של בורות שקיומו,

כביכול, מטה מאמינים תמימים נגד פשרה. הוויכוח בין מי שמוצאים באסלאם קריאה לשלום ומי שמוצאים שהוא מחייב מלחמה ללא פשרות הוא ויכוח על פרשנות, ופרשנים חרוצים ימצאו אסמכתאות למכביר גם לתפיסה השוללת פשרה. לפיכך פוחת הסיכוי שחריפות ולהט אינטלקטואליים והצגה משכנעת של טיעונים יטו את הכף לטובת חכמי ההלכה המצדדים בשלום. עד כמה מועט הסיכוי שהוויכוח יוכרע על קרקע אינטלקטואלית? זאת ניתן ללמוד מכך שזה יותר מארבעה עשורים מציגים המתנגדים והמצדדים כאחד טיעונים דומים למדי בהקשרים שונים. הדיון ההשוואתי שמציע ספר זה על השימוש באסלאם בקרב תומכי ומתנגדי השלום עם ישראל במצרים, בירדן ובאיחוד האמירויות מדגים מה הם. אנשי דת הכפופים למשטרים ערביים שחתמו הסכם שלום עם ישראל מיזגו בין נימוקים הלכתיים, שלפיהם ניתן להתיר איסורים כדי לשמור על מטרות־העל של ההלכה, לבין נימוקים תיאולוגיים רחבים על מהותו של האסלאם. הם הדגישו את חובתו של השליט לדאוג למצלחה של מדינתו ושל נתיניו דרך שלום ונורמליזציה, את היותו של האסלאם דת של שלום ואת מעמד המיוחד של היהודים באסלאם. מנגד, אנשי דת מן האופוזיציה האסלאמיסטית למשטרים מיזגו בין תפיסה לוחמנית ובלתי מתפשרת של האסלאם לבין שלילת ההנמקות ההלכתיות־תועלתניות. הם הדגישו את המלחמה בין היהודים למוסלמים מראשית האסלאם, את החובה המוטלת על מוסלמים להילחם בעושק ובאי־צדק דוגמת אלו שהציונות הקולוניאליסטית מייצגת, לשיטתם, ואת חובת הג'האד האישית (פרצ' עין) המוטלת על המוסלמים כאשר הם – להחזיר לבעלות המוסלמים אדמה שהייתה תחת שלטון האסלאם ונכבשה בידי בני דתות אחרות. עם כל החד־משמעיות של עמדתם, אין בה שלילה חד־משמעית של הסכמים זמניים עם ישראל, כל עוד לא משתמע מאלה הכרה בזכותה להתקיים או ויתור ערבי ואסלאמי על החובה לשחרר, בבוא היום, את פלסטין כולה מעול הציונים.

הפולמוס הדתי בין המשטרים ליריביהם האסלאמיסטים מילא תפקיד חשוב במאבק על הלגיטימיות של ההסכמים עם ישראל. בעזרת הנימוקים האסלאמיים ביקשו ההנהגות במצרים, בירדן ובאיחוד האמירויות לתאר את הפנייה לשלום עם המדינה היהודית כמעשה שאינו רק תועלתני מבחינה מדינית, ביטחונית, טריטוריאלית או כלכלית אלא גם ערכי מבחינה דתית; כמהלך נורמטיבי, שמבטא קו עקבי במורשת הדתית־לאומית של ארצותיהם, הולם את ערכיהם של אבות האומה ומשתלב בטבעיות ברצף התרבותי המסורתי. בתגובה למסגור האסלאמיסטי של השלום עם ישראל כסטייה ממוסכמות הדת והמסורת ביקשו המשטרים לעגן את צעדיהם המדיניים פורצי הדרך באתוסים שמרניים, שנשענים על המקורות הקדושים, ולהקנות להם לגיטימיות הנסמכת על מנגנונים הלכתיים בעלי תוקף מוכר.

זאת ועוד, דרך נקודת המבט האסלאמית ביקשו המשטרים להרחיב את מסגרת הדיון בשלום עם ישראל אל מעבר למאה שנות הסכסוך הערבי־הציוני. בעוד הנרטיב הלאומי־ערבי

והאסלאמיסטי התייחסו לציונות כאל מפעל אימפריאליסטי בלתי לגיטימי וזר, שאין להכיר בזכותו ההיסטורית לריבונות בארץ ישראל, שיח השלום הממסדי נעזר באסלאם כמקור השראה לעידוד נרטיבים חלופיים, שבהם הופיעו היהודים כחלק אורגני מסיפור תולדות עמי האזור; ובעוד מתנגדי הסכמי השלום נתלו באסלאם כדי לתאר את המאבק במדינה היהודית כעימות נצח שמקורו בימי הנביא מוחמד, תומכי השלום נעזרו באסלאם להרחבת הפרספקטיבה ההיסטורית של הקשר המוסלמי-יהודי לכדי מסכת של כ-1,400 שנים, שבה מהווה ההתנגשות הציונית-ערבית בעידן המודרני יוצא מן הכלל שאינו מייצג את הכלל, המתואר כחיובי בעיקרו. יותר מארבעה עשורים חלפו מאז נחתם הסכם השלום בין ישראל למצרים; הטיעונים בעד ונגד ההסדר מנקודת מבט אסלאמית השתכללו, התגבשו והתרככו, אך לא השתנו באופן מהותי. אנשים בחברות הערביות עשויים לשנות את דעתם, אך אין זה סביר להניח כי אחד הצדדים יקום בבוקר בהיר אחד ויכריז כמחנה מלוכד כי השתכנע שטעה לאורך כל הדרך. סביר יותר להניח שגם דעת הקהל הערבית-מוסלמית תישאר מפולגת בין שני המחנות שמייצגים חזון שונה וזהויות מתחרות – אחת שבליבה האינטרסים הייחודיים של המולדת הלאומית ואחרת שמקדשת את המסגרת הרחבה, המדומיינת, של אומת האסלאם.

ספר זה נחתם בצילן של שנים דרמטיות בתולדות הסכסוך. ישראל חתמה על הסכם שלום משנה פרדיגמה עם איחוד האמירויות ועל הצהרת שלום עם בחריין, וסיכמה על חידוש היחסים הדיפלומטיים עם מרוקו ועל נורמליזציה מסוימת עם סודאן. בכנסת ה-24 נעשתה מפלגה אסלאמיסטית למכתירת המלכים, השתלבה לזמן קצר בקואליציה השלטונית והביאה את הערבים אזרחי ישראל לעמדת השפעה כזו שממנה לא נהנו מאז הקמתה של מדינת היהודים. התפתחויות אלה עוררו תקווה, ולו זמנית, כי אנו על סיפו של עידן חדש. ואולם טבח ה-7 באוקטובר 2023 והמלחמה הקשה שפרצה בעקבותיו הוסיפו לדברי ימי הסכסוך פרק מדמם וטראומטי, ופתחו פצעים ישנים וחדשים שהגלדתם תימשך זמן רב.

עשר השנים שבהן עמלתי על המחקר והכתיבה של חיבור זה זימנו לי רגעים מיוחדים משלי, רגעים פרטיים שאנצור. השתתפתי כישראלי יחיד בפורום הצעירים העולמי בשרם אל-שיח' בחסותו של נשיא מצרים עבד אל-פתאח אל-סיסי, שבו נישאו מסרים של סובלנות דתית; נפגשתי עם מייסד מוזיאון 'צומת הציוויליזציות' באיחוד האמירויות לאחר ביקור באגף המתאר את זוועות שואת היהודים במלחמת העולם השנייה; נכחתי בתפילה למען השלום בהשתתפות בני שלל הדתות בממלכת בחריין; רקדתי בעמאן בחתונת חבר ירדני, בן למשפחת פליטים פלסטינים מיפו. פגשתי פעילי שלום, נאמני שלום, שמתוך זהותם האסלאמית וגם מעבר לה מסורים לעתיד של פיוס בכל מאורם. בשנות האביב הערבי ראיתי לנגד עיני מזרח תיכון משתנה – כזה שבו רטוריקה מהפכנית ומתלהמת מתקבלת בחשדנות על רקע עיי החורבות ונחשולי הדם שהביאו המהפכות, ומתינות והשלמה עם סדרים קיימים זוכות לאהדה רבה יותר.

מחקר זה מצביע על מקומו המרכזי של הרובד האסלאמי בפולמוסים שהתנהלו בין משטרים ערביים לייריבים האסלאמיסטים סביב הלגיטימיות של הסכמי שלום עם ישראל. בה בעת הוא אינו מתיימר לבחון ולקבוע איזו השפעה, אם בכלל, הייתה ועודנה קיימת לשיח מבוסס אסלאם בדבר השלום על דעת הקהל בעולם הערבי. בחינה כזו, הראויה למחקר נפרד, היא משימה רבת מהמורות בחברות לא־דמוקרטיות, שבהן האזרחים נזהרים מחשיפת עמדותיהם על מדיניות השלטון. נוסף על כך, מחקר זה מתמקד בשלבים הראשוניים והדרמטיים של המעבר מסכסוך לשלום, מפתחת המשאים ומתנים הגלויים ועד לחתימת ההסכמים המדיניים. ואולם הכשרת הסכמי שלום אינה נעצרת עם חתימתם אלא מצריכה השקעה עקבית בבניית שלום ותכונות של שלום ופיוס, תוך מאבק בגורמי הסירוב החותרים ללא הרף תחת המאמץ בניסיון לקעקעו. חרף ההתפתחויות המעודדות שהביאו הסכמי אברהם ולצד ההתרשמויות האנקדוטליות האישיות שלי, רבים הסימנים לכך שהמסרים הדתיים בזכות השלום מוצאים עדיין אוזניים סרבניות רבות בעולם הערבי. עובדה היא כי במצרים ובירדן, שתי המדינות הראשונות שחתמו הסכם שלום עם ישראל, שוררת התנגדות רחבה, באיגודים מקצועיים ואף בשדרות השלטון, לביטויים של נורמליזציה אזרחית, ותיירים ישראלים אינם תמיד אורחים אהודים. גם באיחוד האמירויות טרם הוכרע המאבק על הלגיטימיות של הנורמליזציה.¹ פערי הגישות שעודם קיימים בין מקבלי ההחלטות במדינות השלום הערביות לפלחים משמעותיים בדעת הקהל עלולים לסכן בנסיבות מסוימות את עצם ההסכמים, לא כל שכן את אופיים החם.

במדינות ערביות שבהן התקיימו בחירות חופשיות או חופשיות באופן יחסי מאז האביב הערבי לא עלתה ולו תנועה בולטת אחת שהשלום עם ישראל הוא דגלה, או שרואה בהעמקתו מטרה רצויה, ולעומת זאת כוחות אסלאמיסטיים העוינים פשרה עם המדינה היהודית רשמו הצלחות אחדות. האיבה לישראל או למדיניות ספציפית של ממשלות בישראל נותרה עדיין כלי נפוץ למוביליזציה של דעת הקהל במדינות ערביות שונות, והיא עודנה רווחת באמצעי תקשורת כלל־ערביים ומקומיים יותר מאשר מסרים הפוכים של שלום ונורמליזציה.

שורה של מכשולים מונעים מהשיח האסלאמי בזכות השלום התקבלות רחבה יותר בחברות הערביות, חרף המקום המרכזי שניתן לו. אנשי הדת התומכים בשלום ומוצאים סימנים בקוראן ובחדית' לחינניותו נסמכים, רובם גם אם לא כולם, על שולחנם של המשטרים. כמי שמינונם

1 כך למשל, רק כרבע מהנשאלים באיחוד האמירויות העריכו בנובמבר 2022 באופן חיובי את השפעותיהם של ההסכמים על האזור (חצי מבסקר שנערך שנתיים קודם לכן). מנגד, שיעור התומכים באיחוד האמירויות בקשרי עסקים וספורט עם ישראל נותר יציב (43%) בהשוואה לסקרים קודמים, חרף הערכתם השלילית של 79% מהנסקרים בדבר תוצאות הבחירות לכנסת ה־25: Catherine Cleveland, "New UAE Poll Shows: 25% Nuance on Domestic Issues; Growing Public Uncertainty over U.S. Relations; Split Views of Iran & Israel," Fikra Forum, December 20, 2022, <https://bit.ly/3VsxZ5x>

לתפקיד והחזקתם בו תלויים בקידום רעיונות ההולמים את האינטרסים של מיטיביהם, עמדותיהם מתקבלות מטבע הדברים בחשדנות רבה יותר מאלו של חכמי ופוסקי הלכה, שעמדותיהם נושאות בחובן סכנת מעצר. הדימוי החילוני של השליטים והמשטרים הערביים פוגם אף הוא במהימנותם של פרשני ההלכה שנושאים מסרים דתיים בשמם.

רטוריקת השלום המבוססת על האסלאם נדרשת לצלוח משוכת ספקנות גם בגלל טיבה הטורנספורמטיבי. אותם משטרים שבנקודת זמן מסוימת החלו לקדם עמדה שלפיה השלום מתחייב מן האסלאם קידמו במשך שנים, ברמות עצימות כאלה או אחרות, עמדה הפוכה, שלפיה המאבק מתחייב מן האסלאם. זאת ועוד, אין זה מן הנמנע שעמדות המשטרים והפרשנים הפועלים מטעמים יתהפכו בעתיד פעם נוספת, בהתאם להנחיות השליט ולתהפוכות הנסיבות והצרכים. עמדה אינה הופכת בהכרח לבלתי אמינה משום שהיא מייצגת שינוי, אבל קבלתו של מהפך רעיוני היא איטית ומסויגת יותר מקבלה של עמדה דוגמטית ויציבה.

שלום הוא ריקוד המחייב שניים, ושיח השלום האסלאמי מתכתב לרוב עם המציאות הפוליטית המוקרנת מישראל ועם מדיניותן של ממשלותיה. קריסתו מאז שנת 2000 של התהליך המדיני הישראלי-פלסטיני – יהיו האחראים לה אשר יהיו – ועלייתם של כוחות פוליטיים בחברה הישראלית התומכים בהמשך השליטה בגדה המערבית בנסיבות הקיימות, בין משיקולים אידיאולוגיים שאינם קשורים לעמדה הערבית בסכסוך ובין משיקולים ביטחוניים, העמיקו את הייאוש בקרב ערבים-מוסלמים, שאולי היו מוכנים לשקול תמיכה בפשרה פרגמטית אילו האמינו כי זו הוגנת ומצויה בטווח השגה. אי-מימוש מספק של הפירות הכלכליים המיוחלים של ההסכמים עם ישראל – שלהם קיוו שותפותיה הערביות (בפרט ירדן), ואשר היו עשויים להבשיל גם בהיעדר פתרון כולל לבעיה הפלסטינית – העיב אף הוא על רצונם ויכולתם של מעצבי דעת קהל ערבים לבסס את ההכשר הדתי, כמו גם הפוליטי, לשלום ולנורמליזציה.

יהיו ההתפתחויות הגיאופוליטיות והכלכליות באזור אשר יהיו, המאזן הדמוגרפי נותר עובדת יסוד של הסכסוך. במזרח התיכון חיים כארבע מאות מיליון ערבים, לעומת פחות מעשרה מיליון יהודים. התפיסה כי דינם של הערבים לנצח וכי בטווח הארוך יעלה בידם להשיב את גלגלי ההיסטוריה לאחור מתקבלת כהערכה סבירה ומושכלת בקרב ציבורים ערביים נרחבים. מנגד, התפיסה המצדדת בשלום ומחייבת הכרה במגבלות הכוח אינה נוחה לעיכול במציאות שבה הציונות נותרה אי זעום מבחינה כמותית בלב אוקיינוס ערבי.

לבסוף, גם לטיבו של שיח השלום האסלאמי יש חלק בהשפעתו המוגבלת. האדנים שעליהם נשען שיח זה מציגים לעיתים קרובות את השלום עם ישראל כעניין נסבל, כזה שאפשר להתירו רק מטעמי ההכרח לשמור על מטרות גדולות אחרות; או כחלק ממסר אוניברסלי שאינו ייחודי לסכסוך עם ישראל; או כביטוי של היחס ההיסטורי הנכון ליהודים, אך לא דווקא לציונים. הגם שמנעד העמדות ההלכתיות האסלאמיות אינו מוגבל לדגם "קר" או "חם" של שלום, נדירים

יחסית בשיח ביטויי אהדה לשלום המחייבים, מתוך נקודת מבט דתית, מציאות שבה ישראלים-יהודים וערבים-מוסלמים באשר הם מכוונים ביניהם יחסים של שותפות ואחוזה.

שיח השלום האסלאמי קידם על פי רוב שלום מלמעלה למטה, שלום משטרי וממושטר. הסכם השלום עם איחוד האמירויות, שהביא איתו גל של תירות ושיתופי פעולה עסקיים בין המדינות, מציע מודל אחר, אולם אין לדעת בשלב זה אם זוהי סנונית ראשונה, ואם היא תישאר איתנו ככל שיגיע הסתיו. גם השנים הראשונות לאחר החתימה על הסכמי שלום עם מצרים ועם ירדן לוו בתופעות מעוררות דומות, אך אלו דעכו כלעומת שבאו. ימים יגידו אם ירח הדבש של הסכמי אברהם יתארך ויהפוך לנישואים ארוכים ומאושרים, שיגשימו את התקוות המקוריות של הצדדים ויהוו מודל מושך למדינות ערביות ומוסלמיות נוספות.

שיח השלום האסלאמי ונתמך המשטרים ביסודו שמוצג בספר זה אינו היחיד. שיח דומה, ובה בעת שונה בתכלית, קידמו מאז שנות ה-70 קומץ אינטלקטואלים ערבים עצמאיים, בעיקר ליברלים מצרים. הם קראו להכרה במציאות המדינית שנוצרה במזרח התיכון לאחר מלחמת העולם השנייה כהזדמנות, ולא רק כטרגדיה היסטורית שיש להשלים עימה; לשלום בין עמים, ולא רק בין משטרים; לפיתוח יחסים תרבותיים, חברתיים, כלכליים ותיירותיים מקיפים וחמים. הם זיהו את מצב המלחמה בין ישראל לעולם הערבי ככלי המשמש משטרים לא-נבחרים לדיכוי ולבלימת הדמוקרטיה, וקבעו שהשלום הוא אינטרס ערבי לא פחות משהוא אינטרס ישראלי, ועל כן אין להימנע מפשרות כואבות ומרחיקות לכת כדי להשיגו.

בחיבור קודם, 'אויבי, מורי', הוגדרה קבוצה קטנה זו בשם "מחנה השלום הליברלי" – מחנה קטן שרבים מבין דובריו האמיצים הפכו לגולים ושקולו החשוב לא זכה במשקל פוליטי, ולו זניח, גם בתקופות הקצרות שבהן התקיימו בחירות דמוקרטיות וחופשיות במדינות ערביות אחדות.² לאחר נסיקה מסוימת במחנה זה באמצע שנות ה-90 הוא גווע, בצד השחיקה במעמדו של מחנה השלום בישראל, הקיפאון הממושך במשא ומתן הישראלי-פלסטיני ואירועי ההסלמה החוזרים ונשנים בין ישראל לפלסטינים ברצועת עזה, בגדה המערבית ובמזרח ירושלים.

אחד הקולות המקוריים והנועזים של מחנה השלום הערבי-ליברלי היה ההוגה והמוציא לאור המצרי אמין אל-מהדי, מבקר חריף של הסדר הפוליטי השולט במצרים מאז מהפכת יולי 1952. ספרו 'הסכסוך הערבי-ישראלי: משבר הדמוקרטיה והשלום', שראה אור במצרים ב-1999 ותורגם לעברית ב-2001, הוא שיר הלל נלהב להמרת השלום הקר בין המדינות בשלום חם ו"דמוקרטי", כהגדרתו.³ אל-מהדי הלך לעולמו באוקטובר 2020 בנסיבות מעורפלות, ימים ספורים לאחר ששוחרר ממעצר. הוא וחבריו אומנם היו מעטים ומדוכאים, אך הם פרצו את

2 שביט ווינטר, אויבי, מורי, עמ' 131-151.

3 אמין אל-מהדי, אל-צראע אל-ערבי אל-אסראא'ילי: אומת אל-דימקראטיה ואל-סלאם |הסכסוך הערבי-ישראלי: משבר הדמוקרטיה והשלום| (קהיר: אל-דאר אל-ערביה לאל-נשר, 1999).

הדרך עבור אחרים הממשיכים להניף דגלים של דמוקרטיה ושלום. האביב הערבי סימן את התגבשותו של דור ערבי צעיר, שרוכש מידע בדרכים חדשות ואינו נרתע מבחינה ביקורתית של המוסכמות הלאומיות, הדתיות והתרבותיות שירש, כולל כאלו הנוגעות ליחסים בין מדינות ערב לישראל.⁴

הנמקות דתיות ואחרות בזכות השלום והנורמליזציה עם ישראל עשויות לעזור בקידומה של מציאות אחרת במזרח התיכון. ואולם הן אינן עומדות בפני עצמן כאמת אובייקטיבית המחכה שיכירו בה. השימוש בדת אינו יכול להסתכם בהטפה לערכים של סובלנות, כבוד הדדי וחיים משותפים, אלא בהפיכתם של אידיאלים אלה לפרקטיקה מעשית שבה דוגלים בני האזור ולאורה הם חיים ופועלים. שלום אמת במזרח התיכון ישרור רק אם וכאשר יהודים וערבים ירצו בו במובן רחב ושורשי, מעומק הלב, ורק בתנאי שיימצאו המנהיגים האמיצים שייטלו על עצמם את המחויבות המלאה להגשמתו. אם יתרום ספר זה במשהו לשעת רצון, הרי באתי על שכרי.

Moomen Sallam and Ofir Winter, "Egypt and Israel: Forty Years in the Desert of Cold Peace," 4
Strategic Assessment 20, no. 3 (October 2017): 21-34.